

тому, даючи радість життя, даємо йому силу, тому отрясаємося ми від агентів тої облудної прудерії і не стерпимо, щоби вони своїми шиканами нашому відважному й чесному народові, який для тяжкої боротьби за існування потребує стільки радості життя, — затроювали існування. Більше афірмації життя і менше гдирання! Більше моралі і менше мораліни.

Б. Романенчук

Іван Мазепа в європейській літературі

(Бібліографічна студія)

Питання, що його тут хочу порушити, не є нове. Обговорювали його вже нераз, давнішими і новішими часами, деякі наші й чужі публіцисти чи літературознавці й історики. Та огляди ці неповні, бо звичайно торкаються лише деяких, скажім, більше знаних авторів. Вони (ці огляди) порозкидувані статтями по різних часописах, вимагають, щоби зібрати їх до купи й дати один повний перегляд цього питання.

З важніших треба згадати: Василь Левицький, („Der Hetman I. Mazepa in der deutschen Literatur“ — *Ruthenische Revue*, 1904, Nr. 21, 22), Др. А. Єнзен („Mazepa in der modernen europäischen Dichtung“ — *Ukr. Rundschau*, 1909, Nr. 7), Др. Д. Донцов („Гетьман Мазепа в западно-європейской літературі“ — *Українская Жизнь*, 1913, № 13, „Шляхи“, 1917 і берлінський „*Tägler*“), Я. Левицький („Гетьман Мазепа у чеській літературі“ — *Руслан*, 1909,) і Сергій Родзевич („Мазепа у світовій літературі“. Вступ до перекладу „Мазепа“ Байрона Д. Загула).

Мазепа був особистістю таємничою, нерозгаданою і через це цікавою й інтересною. Вже це було причиною, що Мазепа був знаний цілій Європі, як літературна постать. Очевидно, що Мазепу знала ціла Європа ще в його часах, як гетьмана, як політика, як державного мужа. Але й коли, майже у сто літ пізніше, Мазепа став героєм літературних творів, не було країни в Європі, де Мазепа не бувби знаний. У Франції, пише француз Воге, не було в той час майже ніодного шкільника, що не знавби Мазепи, що був уосібленням України, її життя й побуту, її багань і змагань.

Літературних творів, де головною постатю є Іван Мазепа, маємо дуже багато. Багато з них відкрито й записано, обговорено й подано до відома ширшому загалові, деякі перекладено й на українську мову, інші знову знані лише з наголовків, але нам недоступні, бо знаходяться по чужих архівах, музеях та бібліотеках; а багато ще, припускаю, є невідомих, невідкритих, що ждуть, аж найдеться якийсь „мазепинець“, подасть їх до загального відома.

В цій статті обмежуюся до творів, що їх мав змогу переглянути, або щонебудь про них перечитати. Втягаю навіть такі, що великої вартости не мають, або й такі, що про них є лише бібліографічна згадка.

Життя й діяльність Мазепи є під двоюким оглядом темою мистецько-літературних творів: під оглядом історичним (конфлікти і війна з Росією, гетьманування на Україні) з одного боку та романтичним (молодість, любов, пригоди) з другого.

Одним письменникам цікава була романтична молодість Мазепи, любовні авантури (правдиві і видумані), його — що так скажу — „парубоцька діяльність“. Інших захоплювала його історична роля, його великі пляни і т. п. Є навіть автори, що для них цікавий і важний був сам факт, що Мазепа був противником такої, на той час загальнознаної й визначної особистости, як московський цар Петро I. Очевидно, що одні й другі переплітали у творі оба мотиви — історичний і романтичний, але завжди один був домінуючий, а другий побічний, залежно від заінтересування автора та його смаку.

Перші відомості про історичного Мазепу маємо у великій кількості історичних споминів, меморіалів, розвідок, звітів, списаних українською або чужими мовами. До найважливіших історичних джерел належить передусім „Історія Карла XII. ще з 1730 р., написана Вольтером. З цієї „Історії“ користали передусім чужинці.

Щодо романтичної молодости Мазепи та його любовних пригод, на яких основували автори еротичний мотив своїх творів, то їх головним джерелом чи радше праджерелом була байка небелиця, що її видумав і пустив в обіг відомий мемуарист і авантюрист Ян Хризостом Пасек. Ту злісну байку, що її так галапасно підхопили оті „романтичні автори „літературних Мазеп“, видумав Пасек, бажаючи помститися на Мазепі за якусь „прислугу“. У своїх „Рамієтниках“, де Пасек описує сучасні собі події з 1656—96 рр., оповідає й про суперечку з Мазепою та про фантастичну романтичну пригоду Мазепи з якоюсь шляхтянкою Фальбовською. В 1661 р. Пасек перебував коло Варшави. Мазепа, що був кімнатним хлопцем Яна Казимира, їдучи до Гродна (там був тоді король), заїхав до Станіславського, де провадив різні розмови на політичні теми. З розмови з Паском, що служив тоді конфедератом у Станіславського і мав їхати в якійсь урядовій справі до одного ротмістра на Білорусі, Мазепа доміркувався, міби Пасек їхав туди, щоби підбунтувати литовське військо проти короля і поділився своїми міркуваннями з королем, а цей казав увязнити Паска й віддати під суд. Суд уневиннив Паска, а король, давши йому грошеву сатисфакцію, усунув Мазепу з двора. В рік пізніше стрінулися оба противники під дверима королівської кімнати. Мало не прийшло до бійки на шаблі, але присявні їх розділили. Справа пішла перед короля, що станув по стороні Паска, а Мазепа знову мусів покинути королівський двір.

Так закінчився інцидент Мазепи з Паском. Але цей останній забажав ще більше скомпромітувати Мазепу й видумав якусь його любовну інтригу, яка мала ніби скінчитись ще більшим соромом. Отже Мазепа втік, оповідає Пасек, на Волинь, де мав маєтки в сусідстві якогось шляхтича Фальбовського, що мав молоду і гарну жінку. І тут почався той „ганебний“ Мазепин роман з панею Фальбовською. Зраджений муж велів Мазепу роздягнути до нага і привязати до коня без сідла лицем до хвоста.

Цю знану байку, що кружляла зразу устно між народом (надруковану в „Рамієтніках“ щойно 1836 р.) змінив дещо польський історик Отвіновскі, розповідаючи, нібито це сталося у белзькому воевідстві, і що кінь заніс Мазепу до якогось місточка підчас ярмарку. Обмазаний нібито смолою чи дьогтем Мазепа виглядав як чорт і від нього всі втікали.

Інші літописці, як пише І. Каманін („Мазепа і його прекрасна Олена“, Київ. Стар. 1886, т. 16) ще більше розходилися в подробицях і вигадували різні байки, з яких одна ще й нині існує, щепто, що кінь заніс Мазепу на Запоріжжя, де його врятували й прийняли козаки.

На підставі судових актів, Каманін стверджує, що Мазепа мав подібний романс з жінкою старого шляхтича Яна Загоровського, котрий робив у суді розводні заходи. Каманін доказує, що Загоровська вже перед тим пускалася на романси; великі шанси в неї мав свого часу белзький воевода Дмитро Вишневецький і багато інших юнаків. Одначе найбільший романс провадила вона з Мазепою, що перебував у сусідстві Загоровських на Волині (певне у свояків, як догадується Каманін) і дуже часто бував у їх домі. Мазепі надійшло скриватися довго з любовю він зачав намовляти п. Олену, щоби помогла йому вбити свого чоловіка. Хотів отже зробити на нього засідку й про це писав у листі до неї; Загоровський цей лист перейняв і заговор не вдався а романс мусів скінчитися. Яке то було закінчення, чи таке, як пише Пасек чи інше, не відомо. Могло бути, думає Каманін, по тодішньому звичаю дике й жорстоке.

Та до красної літератури попов Мазепа вперше у XVIII в., хоч цілий ряд „літературних Мазепів“ зачинаєся щойно в першій половині XIX в. від голосної на той час поеми Байрона. В дійсності першим таким знаним нам і найстаршим літературним твором про Мазепу є недавно відкритий французький роман, що походить з XVIII в. Автором цього роману п. н. „Спомини Аземи“ є Анрі Контан Д'Орвіє (Memoires d'Azema par A. C. D'Orville) виданий 1764 р.¹⁾ Цей роман ще в цьому самому столітті мав великий успіх закордоном, бо появилася в кількох виданнях і перекладах, н. пр. по франц

¹⁾ гл. І. Борщак — „Невідом. франц. роман 18 ст.“ — Нова Громада 1924 кн. І. ст. 58.

вид. двічі (1764 і 1766 рр.), по німецьки двічі (1766 і 1773 рр.) і по данськи один раз (1769 р.).

Головною особою цього твору є Мазепа, гетьман України. Автор представляє у творі військову кар'єру Мазепа а даліше і то передусім політику гетьмана супроти Москви. Звідкіля черпав автор свої відомості про Мазепу й Україну — каже Борщак — годі відгадати, бо він не подає ніяких джерел, але, що мало знав історичних фактів це зразуж таки видно. Д'Орвіє помішав поперекручував різні факти, як горох з капустою, але всетаки неабияку вартість мають, „політичні екскурси“ автора, де він говорить про відносини між Україною, Польщею і Московщиною. Ці погляди автора, думає Борщак, вказують на те, що сучасна Мазепі французька опінія дуже докладно розуміла політику Московщини щодо України і знала як до того ставилися саміж українці. У звязку з тим, обставини, що їх описує Д'Орвіє, кидають відповідне світло на Мазепу, що в розумінні автора був національним героєм України. Це може одинокий того роду підхід до справи, що її так різно розуміли, або взагалі не розуміли, та й інтерпретували в Європі.

Мазепа Д'Орвіє походив з одної найславнішої родини на Україні. Підчас заколотів, він втратив батьків і залишився під опікою вуйка, що теж незабаром подався в світ за очі. Замолоду дістав Мазепа добре виховання, бо „вчив його якийсь французький гувернер“. Мав нахил до філософії, та добре знав історію, географію й літературу. Вже замолоду відзначався глибоким розумом і бистротою думки так, що скоро зрозумів „круті стежки політики й інтереси європейських володарів“. На дворі Яна Казимира, став королівським пажем і — божищем польських жінок, що їх захоплювала „шляхотна й цікава постать Мазепа, великі чорні очі повні вогню, елегантна талія, надзвичайна уклінність, ніжне серце, тонкий розум“ і т. п. (Н. Гр 1924 I., ст. 56.).

Даліше розповідає Д'Орвіє про Мазепине кохання з якоюсь польською графинею, що її чоловік мав 60 літ і був дуже заздрісний за свою 18 літню жінку. Цей граф був ніби якимсь добродієм Мазепа, отже Мазепа „відплатив йому невдячністю за його добродійства“. Д'Орвіє одначе ставиться до Мазепа незвичайно прихильно та навіть старається виправдати цей поступок Мазепа, а всю вину складає на старого графа, бо мовляв „нерозумно в 60 років мати жінку 18 років“.²⁾ Та сталося так, що граф заскочив Мазепу „на гарячім“ з жінкою і розлючений прив'язав голого Мазепу до дикого коня, що приніс його до козаків, „біля столиці України Батурина, де гетьман мав свій двір“.

Козаки врятували Мазепу, а коли він запитав, де знаходиться, найстарший з них віком, що, як потому виявилось, був його вуйком, відповів цілою промовою про те, що сусіди

²⁾ Ор. cit. з Н. Гр. 1924. I.

України „постійно роблять замах на нашу свободу, яку ми любимо сильніше ніж життя.“ та що „від хвилі, як ми підписали цей ганебний (Переяславський) договір, жорстока неволя повисла над нашими головами“.

Отакую то промову виголошує Д'Орвіє устами козака до Мазепи, і представляє йому досить побіжно обставини, що панували на Україні. Крім цього виголошена козаком „орация“, доказує наглядно, що українські справи не були Франції чужі й незнані.

Від цього козака, що був ніби його вуйком, дістає Мазепа поручаючий лист до Батурина. В Батурині Мазепа стає сотником. Незадовго нападає на Білосток, щоби пірвати свою графиню, з котрою недавно кохався, але граф отруїв її під час нападу козаків. В Батурині починається військова кар'єра Мазепи, що незадовго стає володарем України „яка досі ніколи не знала — так думає Д'Орвіє — порядку ні в адміністрації ні в суді“. „Мазепа організує цей порядок, замирює країну, що починає розцвітати“. Гетьманську булаву помагає Мазепі здобути полонена Черкеска Метіма, що стала його коханкою. Цар Петро затвердив вибір. Характеристичне є це, що автор так добре визнавався в українських справах і вже в цьому виборі й ухваленню Мазепи гетьманом добачує завязок конфлікту між Мазепою і Петром. Д'Орвіє каже, що інтереси України вимагали, щоби її володарем був природний козак, а московська політика йшла до того, щоби ним був москаль, або бодай чоловік, що обстоювавби інтереси москалів. Коли гетьманом став козак, автор вже дає свій і то слушний висновок, що це є початком конфлікту, бо це не відповідало Петровій політичній лінії.

Коли Мазепа приїхав раз до Москви, під час обіду сказав йому Петро, що хоче перевести в козаків деякі реформи. „Як ви мені — каже Петро — в цьому допоможете, оби дві ці нації через тісний союз рішатимуть долю сусідніх народів“.

Іншим разом, заявив цар Мазепі на бенкеті в себе,³⁾ що йому, щобто Петрові необхідно стати володарем, господарем України, бо сама тільки протекція, яку прийняли українці, вже не задовольняє його. Досить мені їх привілеїв, каже Петро, хочу стати справжнім господарем цього народу“. Далі Петро намовляє Мазепу, щоби видав йому козаків. „Вирвемо у козаків привілеї, які їм удалося зберігти через слабкість і суперництво їх сусідів“.

На це Мазепа відповів, що проєкт має багато перепон для здійснення. Український нарід — каже Мазепа — колись

³⁾ Тут пізнав Мазепа Азему, дочку московського царського вельможі Осакіюля; вона закохалася в Мазепі, на що Мазепа не був байдужий.

шукав протекції Польщі. Але коли ця нарушила їх привілеї, козаки шукали в Москві союзника, котрий би зберіг їхні привілеї, бо закон козацький — „привілеї або смерть“. „Нехай ВВ простить мою щирість, але ярма, яке прийняв, ярма до якого звик уже московський нарід, ніколи не прийме вільна душа козацького народу і він швидше прийме Шведів“.

Ця розмова Петра з Мазепою характеристична; здається ніхто в літературі до того часу ані потім не зумів так видвинути й підкреслити протилежних інтересів Москви й України в поч. XVIII. ст.

Далі, дуже важне й те, що автор так тонко відрізняє оба народи — вільний, свободолюбний український і невільничий, рабський московський. Щодо цього, думає Борщак, то це старий мотив в Європі, бо так вже думали шведські послы, коли відраджували Хмельницькому робити угоду з московським царем і соц. комунар Малон, що в кінці XIX. в. проти-ставить (у своїй історії соціалізму) вільну психологію українського народу — рабській психології московського селянина...

Крім цього Д' Огвілліє зазначає, що Мазепа був для Європи мучеником національної ідеї й тому не диво, що його особу оповито німбом величі й таємничости, але ніхто крім Д' Орвіє не підніс цього і не підкреслив якслід.

Коли цар почув Мазепину відповідь, хотів покарати його смертю, та Мазепа втікає на Україну, де його ентузіастично вітає нарід. Там зачинає підготовляти повстання та веде переговори з отаманом запорожців Моро. Черкеска Метіма, робить донос до царя, що надсилає свою 40-тисячну армію під Батурин, де відбувається бій — який Мазепа програє й втікає в Бендери а звідси у Царгород, де й умирає у великій пошані в Турків. „Ще один крок, пише автор, і він звільнивби свою націю від неможливо жахливого, московського ярма, але знов невдача... і знов у глибокім проваллі...“

Роман Д' Орвіє є панегіриком Мазепа. А симпатій до українців не виказав у такій мірі майже ніхто.

Нажаль роман Д' Орвіє не мав майже ніякого впливу — поминаючи згадані видання в II. полов. XVIII в. — на пізніших авторів і лишився без значнішого відгомону. Причини того були ріжні. По перше, вина по стороні автора, бо твір має такий наголовок, що про Мазепу нічого не говорить, отже майже ніхто з пізніших авторів не міг догадатися, що криється під таким наголовком. По друге, постать Мазепа для письменників XVIII. ст. не була така цікава, як у добі романтизму. Можливо, що на твір Д' Орвіє не звернули письменники такої уваги, як романтики на твір Байрона, тому й твір Д' Орвіє пішов у забуття і не мав того значіння, що пізніший Байрона, Гюґо та інших.